

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені В.Н. КАРАЗІНА

ЛАПЧЕНКО Анастасія Сергіївна

УДК 94(477.54)"1921/1928": 334.713

**СЕЛЯНСЬКІ ПРОМИСЛИ НА ХАРКІВЩИНІ (СЛОБОЖАНЩИНІ)
В РОКИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921-1928рр.).**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Харків – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
КАЛІНІЧЕНКО Володимир Вікторович,
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна,
завідувач кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент
ОЛЯНИЧ Валентина Володимирівна,
Харківська гуманітарно-педагогічної академія,
професор кафедри соціально-економічних
дисциплін;

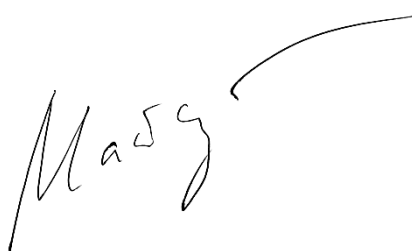
кандидат історичних наук, доцент
МАСЛОВ Микола Павлович,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди,
професор кафедри всесвітньої історії;

Захист відбудеться “19” січня 2018 р. о 15-00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.10 Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4, ауд. V-58.

Із дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.

Автореферат розісланий “08” грудня 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В.С. Майстренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Враховуючи масштабність і невичерпність теми «Приватне підприємництво в радянській державі» доцільним є розгляд окремих компонентів вітчизняного підприємництва, зокрема промислів. Дослідження теми актуалізується недостатньою її розробленістю, як у межах Харківщини (Слобожанщини), так і в інших історико-географічних регіонах, а також в загальноукраїнському масштабі. Важливе місце у висвітленні окремих питань побутування промислів, без сумніву, займають праці попередніх дослідників. Однак, при наявності чималої кількості таких праць, питання розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики до сьогодні не стало темою окремого наукового дослідження. А проблема вивчення традиційного функціонування сільського виробництва, яке суттєво впливало на економіку регіону, потребує свого вивчення. То ж виявлення основних параметрів дрібного промислового виробництва в селах та змін його структури в процесі нової економічної політики є важливим науковим завданням, оскільки дозволить дати об'єктивну характеристику соціально-економічного розвитку українського селянства. При цьому особливо актуальним є звернення до історії окремих регіонів. Кожен такий регіон нашої країни мав особливі, характерні ознаки. Харківщина (Слобожанщина) в період нової економічної політики була одним із таких регіонів. Регіональні дослідження промисловості, в тому числі дрібної, допомагають виявити особливості і закономірності розвитку регіону, облік і аналіз яких необхідні для успішного становлення і функціонування сучасних соціально-економічних відносин. А значить актуальність теми дослідження обумовлена не лише теоретико-пізнавальними запитами української історичної науки, а й сучасними потребами українського суспільства. Так як сьогодні, дрібне виробництво і промисли знов стали складовою частиною дрібного бізнесу. Перебуваючи в інших економічних умовах, відрізняючись більш розвинутою технікою, всі сучасні форми соціально-економічної організації мають, тим не менш, багато спільного з селянськими промислами 1920-х років. Проведення історичних паралелей задля осмислення досвіду минулого з метою врахування попередніх прорахунків та помилок і недопущення їхнього повторення в майбутньому спонукає нас звернутися до вивчення специфічних особливостей розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики. Цим обумовлюється і практичне значення обраної теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах існуючої наукової програми «Політична та соціально-економічна історія України (друга половина XVII – XX ст.), історія Слобожанщини» (№ державної реєстрації 0012U004753), яке розробляється на кафедрі історії України Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. А також пов'язана з виконанням науково-дослідницької теми: «Проблеми історичного краєзнавства та пам'яткознавства (на матеріалах Слобожанщини)» (№ державної реєстрації – 0112U004969), яка розробляється дослідницьким підрозділом Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна – Центром краєзнавства імені академіка П.Т. Тронька.

Мета та завдання дослідження. *Наукова мета* дисертаційного дослідження визначена з урахуванням актуальності й ступеня розробки теми. Метою дослідження є вивчення розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики, а саме: виявлення загальних тенденцій та особливостей їх функціонування на фоні соціально-економічних процесів розвитку УСРР; визначення масштабів їх розвитку; встановлення типів і видів; виявлення промислів, які отримали найбільше поширення на території регіону; визначення ролі селянських промислів у промисловому виробництві; визначення і дослідження соціально-економічних груп, що займалися промислами. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні *наукові завдання*:

- проаналізувати та дати загальну характеристику історіографії та джерельної бази з питань історичного розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики;
- показати основні фактори, що сприяли виникненню і поширенню промислів в даному регіоні;
- відтворити особливості територіально-галузевої спеціалізації селянських промислів регіону у даний період;
- дослідити регулятивний вплив державної політики на розвиток селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині);
- проаналізувати державну політику щодо кооперації в роки непу та її вплив на розвиток селянських промислів;
- дослідити умови та динаміку розвитку селянських промислів;
- визначити питому вагу селянських промислів у забезпеченні населення продовольчими і промисловими товарами;
- з'ясувати і дослідити соціально-економічні групи населення, що займалися промислами;
- розкрити локальні особливості підприємницької діяльності селян;
- з'ясувати й проаналізувати основні причини занепаду домашнього підприємництва в регіоні, пов'язані із згортанням нової економічної політики та з початком колективізації.

Об'єктом дисертаційного дослідження є селянські промисли в роки нової економічної політики.

Предметом дисертаційного дослідження є основні характеристики діяльності селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині): загальні особливості та тенденції, соціокультурні аспекти, локальна специфіка, соціально-економічні групи, особливості територіально-галузевої спеціалізації, вплив державної політики, масштаби функціонування, питома вага та роль.

Хронологічні межі дисертаційного дослідження охоплюють 1921–1928 рр. і визначаються такими обставинами: початок періоду пов'язаний із переходом від воєнного комунізму до непу, кінцева дата – останній рік існування непу. Саме в цих історичних хронологічних межах розвиток селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) відбувався досить динамічно. Нижня межа пов'язана із відновленням елементів ринкового господарювання, що дало поштовх до розгортання діяльності всіх галузей селянських промислів. Верхня межа пов'язана з переходом внутрішньої

політики від обмеження до ліквідації приватника, результатом якої став занепад селянських промислів.

Територіальні межі дослідження – Харківська губернія в межах 1921–1925 років; в 1925–1928 роках – це територія чотирьох округів – Харківської, Сумської, Ізюмської, Куп'янської. Авторка включила в регіон дослідження ті землі, за якими в історичній і суспільній свідомості закріпилася назва Слобожанщина. Специфіка полягала в тому, що це був столичний регіон, адже Харків у 1919–1934 рр. був столицею УСРР, де в першу чергу апробовувалася більшовицька політика в республіці.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вперше селянські промисли на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики стали предметом дисертаційного дослідження, зокрема:

Вперше:

- проаналізовано ступінь розробки теми в історіографії;
- введено в науковий обіг ряд не використаних раніше фахівцями архівних документів;
- висвітлено особливості розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики;
- охарактеризовано діяльність місцевих владних структур, щодо розвитку селянських промислів;
- виокремлено етапи розвитку селянських промислів протягом нової економічної політики;
- встановлено та обґрунтовано конкретну залежність спеціалізації і розміщення дрібного виробництва від природних ресурсів регіону на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики;
- досліджено умови та динаміку розвитку селянських промислів;
- з'ясовано соціально-економічні групи населення, що займалися промислами: робітники (селяни, що працювали на підприємствах), господарі з найманими робітниками, господарі що працюють з членами родини, одинці (взято з Всесоюзного перепису населення 1926 року), члени родини що допомагають;
- досліджено та визначено кількісні параметри соціально-економічних груп, які займалися селянськими промислами;
- вивчено соціальні аспекти значення селянських промислів;
- визначено питому вагу селянських промислів у забезпеченні населення продовольчими і промисловими товарами;
- розкрито локальні особливості підприємницької діяльності селян;

Удосконалено:

- узагальнено обсяжний термінологічний апарат, пов'язаний із специфікою висвітлюваної проблеми, а також проведено уточнення змісту окремих понять. Зокрема, це стосується поняття «селянські промисли»;

Набуло подальшого розвитку:

- висвітлення питання про державну політику щодо кооперації та її вплив на розвиток селянських промислів у період нової економічної політики.

Практичне значення основних положень та одержаних результатів зводиться до того, що вони мають науково-теоретичне і прикладне застосування при

написанні узагальнюючих праць з історії України, історії української культури та історії народного господарства, в науково-дослідницькій роботі при вивченні специфіки нової економічної політики, у процесі підготовки навчальних посібників, в подальшій розробці обраної теми. Введені в науковий обіг документи і матеріали, фактичний матеріал і висновки дослідження можуть бути використані у навчальному процесі при викладанні лекційних курсів з історії України XX століття, спецкурсів з історії України, історії торгівлі, аграрної історії України тощо.

Особистий внесок дисертантки. Дисертанткою одноосібно здійснено пошук, аналіз та опрацювання літератури та джерел, оформлення табличних та графічних даних. Усі наукові результати, положення і висновки, що викладені у дисертаційній роботі і виносяться на її захист, отримано та сформульовано здобувачкою особисто. Усі публікації у наукових фахових збірниках і доповіді на конференціях є одноосібними.

Наукова апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення і висновки дослідження обговорювались на засіданнях кафедри історії України Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Матеріали дослідження доповідались на наукових конференціях, серед яких: 67-і Каразінські читання (історичні науки) (м. Харків, 25 квітня 2014 р.); XXIII Міжнародна заочна науково-практична конференція «Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории» (м. Москва, 22 березня 2014р.); Міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 20-21 червня 2014 р.); Міжнародна науково-практична конференція (м. Херсон, 17-18 жовтня 2015 р.); 68-і Каразінські читання (історичні науки) (м. Харків, 24 квітня 2015 р.); III Всеукраїнська науково-практична конференція (м. Суми, 17 квітня 2015 р.); III Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених (м. Дрогобич, 26-27 березня 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція (м. Херсон, 25-26 вересня 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні тенденції розвитку суспільних наук в Україні» (м. Київ, 13-14 листопада 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадського суспільства в Україні» (м. Львів, 29-30 січня 2016 р.); X міжнародна конференція «Історія торгівлі, податків та мита» (м. Дніпро, 27-28 жовтня 2016 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи відображено в одноосібних наукових публікаціях, яких нараховується 21, з яких: 9 — наукові статті у вітчизняних фахових виданнях з історії, 5 з них внесені до міжнародних наукометричних баз; 2 публікації — у зарубіжних виданнях; 10 — у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертаційної роботи зумовлена її об'єктом і предметом, метою та конкретними науково-дослідницькими завданнями. В основу структури дослідження покладено проблемно-хронологічний принцип. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Обсяг дисертації — 286 сторінок, з яких основний текст складає 191 сторінку, список використаних джерел та літератури — 61 сторінка (включає 729 найменування). Крім того, дисертація містить 29 додатків на 34 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано вибір теми дослідження і її актуальність; визначені об'єкт і предмет дослідження, мета та завдання роботи; окреслено хронологічні й територіальні межі; розкрито наукову новизну; подано інформацію про зв'язок дослідження з науковими програмами та темами, про практичне значення роботи; наведено відомості про апробацію результатів дослідження; містяться відомості про структуру й обсяг роботи.

У першому розділі – «Стан наукової розробки проблеми, джерельна база, методологія і методи дослідження», який складається з трьох підрозділів, проаналізовано ступінь наукової розробки проблеми, охарактеризовано основні групи джерел та розкрито теоретико-методологічні засади дослідження.

У підрозділі 1.1. «Історіографія проблеми» поетапно розглянуто внесок науковців у вивченні досліджуваної проблеми. В роботах 1920-х років зроблені спроби історичного аналізу, окремі узагальнення поєднувалися з популяризацією досягнень влади¹. Однак видавалися і роботи, в яких критично оцінювалося адміністративне втручання місцевих партійних і радянських органів в процеси промислового розвитку². А. Рибніков дуже скептично характеризував практику адміністративного втручання місцевих органів радянської і господарської влади в приватновласницьке і артільне підприємництво промислової сфери. Така наукова позиція економіста не могла не привести його в 1930-і рр. під жорна репресивної машини. Окрім того, в цей період науковці досліджували важливі теоретичні проблеми. Завдяки, насамперед, роботам А. Чаянова³, формується організаційно-виробничий напрям кооперативної думки, центральною ланкою якої стає ідея стійкості селянського господарства і підвищення його ефективності за рахунок мережі обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів. О. Челінцев⁴ займався історико-теоретичним розглядом вивчення еволюції селянських господарств. Дослідник М. Макаров⁵ займався питаннями прикладної економіки, вивчав

¹ Кондурушкин И. Частный капитал перед Советским судом. Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918-1926 гг. М.-Л.: Госиздат, 1927. 240 с.; Куперман О. Социально-экономические формы промышленности СССР. М.-Л.: Госиздат, 1929. 151 с.; Ларин Ю. Частный капитал в СССР. М.-Л.: Гос. изд-во, 1927. 312 с.; Ларин Ю. Строительство социализма и коллективизация быта. Л.: «Прибой», 1930. 116 с.; Фейгин В. Кустарно-ремесленная промышленность СССР. Москва-Ленинград: Московский рабочий, 1927. 137 с..

² Антропов В. С. К вопросу о развитии текстильный кустарной промышленности // Экономическое обозрение. М. 1925. Июнь. С. 70-79.; Рыбников А. А. Очерки организации сельского кустарно-ремесленного производства. М., 1926. 40 с.; Рыбников А. А. Основные тенденции эволюции форм промышленности вообще и мелкой промышленности в особенности // Экономическое обозрение, М. 1927. № 7. С. 127-144.; Рыбников А. А. Изучение кустарной промышленности и исследовательский институт // Вестник промысловой кооперации. 1926. № 4. С. 20-26.

³ Чаянов А. История бюджетных исследований, изд. 2-е, доп. М.: Центральное статистическое управление, 1922. IX, 133 с.; Чаянов А. Краткий курс кооперации. М.: Кооперативное издательство, 1925. 218 с.; Чаянов А. Оптимальные размеры сельско-хозяйственных предприятий. Из работ науч.-исслед. ин-та с.-х. экономики при с.-х. академии имени К. Тимирязева, 2-е изд. М.: Новая Москва, 1924. 87 с.; Чаянов А. Сельскохозяйственная таксация. Основные идеи и методы ценностных вычислений в сельском хозяйстве. Из работ кабинета с.-х. таксации и отчетоводства науч.-исследов. ин-та с.-х. экономики. М.: Новая деревня, 1925. 44 с.; Чаянов А.В. Организация крестьянского хозяйства. Из работ науч.-исследовательского ин-та сел.-хоз. экономики в Москве. М.: Кооперативное издательство, 1925. 125 с.; Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации, изд. 2-е заново перераб. и доп. М.: Книгосоюз, 1927. 383 с.; Чаянов А.В. Очерки по экономике трудового сельского хозяйства (с предисловием Л. Крицмана). М.: Кооперативное издательство, 1924. 152 с..

⁴ Челинцев А.Н. Динамика крестьянского хозяйства (по материалам динамических переписей ЦСУ за 1920–1926 гг.). М.: Книгосоюз, 1928. 116 с.

⁵ Макаров Н.П. Организация сельского хозяйства. М.: Экономическая жизнь, 1926. 556 с.

організаційні типи селянських господарств, їх формування та розвиток. Твори М. Бухаріна та його промови на пленумах ЦК ВКП(б) у 1920-х рр. свідчили про підтримку ним еволюційного і збалансованого розвитку промисловості та сільськогосподарського виробництва⁶. Статті Л. Мінца⁷, В. Богуславського⁸, опубліковані у 1927–1928 рр., висвітлювали проблему використання робочої сили в селянському господарстві. До історіографічних джерел слід віднести збірник проблемно-тематичних статей, який у 1927 році вийшов за редакцією О. Гінзбурга⁹ та збірник статей за редакцією С. Зарудного¹⁰. Всі перераховані вище дослідження науковців носили всесоюзний характер, і жодним чином не торкалися регіональних особливостей.

Виходили також праці конкретного проблемно-тематичного спрямування. Наприклад, А. Фарба¹¹ вивчав суто виробничі потреби селянського господарства, спираючись на матеріали статистично-економічних обстежень 574 селянських дворів Харківщини весною 1926 р.. Його праці різко виокремлювалися та мали розбіжність в поглядах з представниками марксистської політекономії: жодних посилань на їх праці з їх класово-формаційним підходом. Проблемам економічного розвитку на Харківщині в 1920-ті роки ХХст. присвячена праця О. Сідорова¹². Варто згадати публікації П. Височанського, І. Батюка, Є. Дешка та інші¹³.

Теоретичні проблеми розвитку селянства в Україні 1920-х рр. були також об'єктом аналізу зарубіжних емігрантських наукових центрів. Зокрема Українсько-господарська академія в Подєбрадах (1922), Український соціологічний інститут (1924.)¹⁴ та Українське історико-філологічне товариство в Празі¹⁵ займалися вивченням питань розвитку селянства в Україні в досліджуваний період. Там працювали відомі дослідники: М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, В. Садовський, Б. Мартос, В. Коваль, С. Бородаєвський, О. Мицюк та ін. Вивченням економічних проблем сільськогосподарського та промислового виробництва в період нової економічної політики займалися і німецькі дослідники: Г. Добберт, О. Гойч, О. Аухаген, О. Шіллер, К. Біденфельд, Р. Вагенфюрер, Е. Фукнер та інші¹⁶.

Історіографічна ситуація 1930-х – першої половини 1950-х рр. змінилася. Політика в країні не сприяла розвитку досліджень про дрібного виробника.

⁶ Бухарин Н.И. О некоторых задачах нашей работы в деревне // Большевик. 1924. № 7–8. С. 19–28.

⁷ Минц Л.Е. К проблеме использования рабочей силы в крестьянском хозяйстве // Плановое хозяйство. 1927. № 8. С. 321–338.

⁸ Богуславский В. Затраты труда в сельском хозяйстве СССР и пути его развития // Плановое хозяйство. 1928. № 9. С. 49–63.

⁹ Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР / Под общ. ред. А.М. Гинзбург. М.; Л.: Акционерное промиздат общество, 1927. 555 с.

¹⁰ Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР [Збірник статей] / За ред. С.Зарудного. Х., 1927. 225 с.

¹¹ Фарба А. Производственные нужды крестьянского хозяйства // Хозяйство Украины. 1928. №5. С. 54–70.

¹² Сидоров О. Нарис з економіки Харківщини. Х.: Пролетарій, 1930. 154 с.

¹³ Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. Х.: Червоний шлях, 1925. 52 с.; Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. Х.: Книгоспілка, 1925. 91 с.; Дешко Є. Кооперація на Україні. Х.: Книгоспілка, 1927. 103 с.

¹⁴ Українська господарська академія в ЧСР 1922–1935. Нью-Йорк, 1959. 157 с.

¹⁵ Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. Прага, 1926. Т. 1. 806 с.

¹⁶ Biedenfeld K. Rußland in der Weltwirtschaft. Leipzig: Quelle u. Meyer, 1926. 310 S.; Dobbert G. Die rote Wirtschaft: Probleme und Tatsachen. Ein Sammelband. Königsberg-Berlin: Ost-Europa - Verlag, 1932. 283 S.; The Famine in Soviet Russia 1919–1923. The Operations of the American Relief Administration by H.H.Fisher. New-York: The Macmillan Company, 1927. 608 p.; Wagenführer R. Die Konjunkturtheorie in Rußland. Jena: G.Fischer, 1929. 137 S.

Головною обставиною такої ситуації були ідеологічні пріоритети, які сформулювалися і довгі роки панували в радянській історіографії. Зникали і публікації присвячені торгівлі в часи непу, в тому числі кооперації. Однією з причин були репресії 1930-х років, які поширювались і на науковців.

У 1940-х – у першій половині 1950-х рр. до історії нової економічної політики в УРСР почали звертатися дослідники з української діаспори та зарубіжні учені-україністи: М. Сціборський, М. Трихрест та інші¹⁷. Багато досліджень закордонних представників того часу було присвячено кооперації. Це праці: А. Качора, М. Добба та інших¹⁸.

Наступний етап у вивченні розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в часи нової економічної політики припадає на другу половину 1950-х – першу половину 1980-х рр.. В цей період було залучено до наукового обігу велику кількість нагромадженого фактичного статистичного матеріалу. Це дало поштовх до відновлення науково-історичних досліджень соціально-економічних відносин на селі в 1920-ті рр.. Саме в 1950-ті роки з'явилися дисертації, які вивчали нову економічну політику в УСРР¹⁹. А вже в 1960-1980-і рр. з'явилися перші узагальнюючі дослідження з історії селянства²⁰, про розвиток народного господарства²¹ та соціалістичну перебудову сільського господарства в УРСР²². Вони були написані за участі відомих тоді українських істориків та економістів І. Коломійця, І. Ганжи, І. Гуржія, Г. Діденка, Д. Вірника, В. Бондаренка, М. Рубача, які репрезентували гуманітарну науку УРСР. Також були проведені дослідження, які дозволяли визначити соціальний і галузевий склад кустарно-ремісничої промисловості, показати вплив змін в податковому законодавстві на розвиток промислів, виявити динаміку зниження питомої ваги дрібної промисловості у валовому виробництві протягом 1920-х років²³. Однак, питання про причини лікві-

¹⁷ Сціборський М. Україна в цифрах [статистична студія території, населення й народного господарства]. Торонто: «Новий шлях», 1940. 43 с.; Трихрест М. НЕП на Україні // Наша книгозбірня. Ч. 4. Відень., 1947. 31 с..

¹⁸ Качор А. Государство Украины в системе СССР (на тлі четвертої п'ятирічки). Вінніпег: Видання Комітету Українців Канади, 1953. 127 с.; Dobb Maurice. Studies in the development of capitalism. Ind.: Routledge, 1947. IX. 396 p.

¹⁹ Кононенко Г.К. Переход к новой экономической политике на Украине (1921–1922 гг.): автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук. К., 1950. 21 с.; Залевский А.Д. Переход к новой экономической политике на Украине (1921–1922 гг.): автореферат дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук. К., 1959. 21 с.

²⁰ Історія селянства УРСР. В 2-х тт. Т. 2. (Ред. кол.: І.І. Коломієць, І.Х. Ганжа, І.І. Слинько). К.: Наукова думка, 1967. 534 с.

²¹ Розвиток народного господарства УРСР (1917–1967 рр.): В 2-х тт. Т. 1. (Ред. кол. Д.В. Вірник, В.В. Бондаренко). К.: Наукова думка, 1967. 459 с.

²² Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. В 2-х тт. Т. 1. (Ред. кол. З.П. Шульга, Д.В. Вірник, М.А. Рубач). К.: Вид-во «Вища школа» при КДУ, 1967. 511 с.

²³ Поляков Ю.А. Новая экономическая политика: разработка и осуществление / Ю.А. Поляков, В.П. Дмитренко, Н.В. Щербань. М.: Политиздат, 1982. 240 с.; Мищенко А.Г. Борьба за осуществление ленинского кооперативного плана в мелкой промышленности Украины (1926—1932 гг.). Харьков, 1983. 111 с.; Лях Р.Д., Турченко Ф.Г. Изменения социальной-классовой структуры сельского населения Украины // Годы борьбы и побед. К.: Наукова думка, 1983. С. 139 – 145.; Історія народного господарства Української РСР: у 3-х томах, 4-х книгах. Т.2. Створення соціалістичної економіки (1917 – 1937 рр.) / Т.І. Дерев'янкін, М.Д. Горбоватий, В.В. Засановський, Ю.І. Терещенко, В.І. Ястребов. К.: Наукова думка, 1984. 464 с.; История социалистической экономики СССР. В 7-ми т. Том 2. Переход к нэпу. Восстановление народного хозяйства СССР: 1921-1925 гг.. М.: Наука, 1976-1980. Т.2, 1976. 480 с.; Егоров В.Г. Социалистическое кооперирование кустарей и ремесленников в СССР (20-е годы). М., 1985. 99 с.; Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. М.: Наука, 1979. 538 с.; Гимпельсон Е.Г. Великий Октябрь и становление советской системы управления народным хозяйством. М.: Наука, 1977. 296 с.; Водотика С.Г. Классовая структура крестьянства Украинской ССР в 20-е годы. Социально-экономическая характеристика: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук по спец. Киев, 1984. 24 с.; Бузлаева А. И. Ленинский план кооперирования мелкой промышленности СССР. М.: Наука, 1969. 175 с.

дації приватного капіталу вирішувалося в односторонньому порядку. Непмани звинувачувалися в хижацькій поведінці і небажанні конструктивної співпраці, а політика влади виводилася із зони критики.

Зарубіжні вчені в цей проміжок часу досить активно звертались до проблем нової економічної політики. Важлива інформація про розвиток продуктивних сил селянських господарств України в роки нової економічної політики міститься в монографіях іноземних істориків М. Гаал²⁴, Ж. Шомб де Лува²⁵, М. Левін²⁶, Ж. Боріс²⁷, Т. Шанін²⁸, Дж. Мейс²⁹ – підкреслювали визискний характер політики радянської влади щодо українського селянства. Конкретно висвітлювалися питання соціально-економічних відносин в період непу в монографіях К. Кононенка³⁰, Ш. Мерля³¹, Х. Шулер-Юнг³². Краще зрозуміти взаємозалежність політичного курсу керманичів країни й економічного розвитку УСРР допомагає праця Г. Костюка³³. Окрім того в цей час вийшли праці Ф. Пігідо³⁴, Л. Шапіро³⁵ та Д. Соловея³⁶, які досліджували різні питання нової економічної політики на українських землях.

Демократизація суспільно-політичного життя з другої половини 1980-х років, гласність, послаблення цензури надали можливість сказати правду, об'єктивно висвітлити замовчувані або сфальсифіковані в радянській історіографії події в історії УСРР, в тому числі часів нової економічної політики. З'явилися нові пропозиції щодо нових хронологічних рамок непу. Зокрема у статтях Ю. Воробйова³⁷, С. Кульчицького³⁸, принципово по-новому оцінювалися передумови колективізації в країні. У 1987 р. одночасно вийшли монографія

²⁴ Gaal M. Die Neue Ökonomische Politik in Russland und die deutsche Währungs-und Wirtschaftsreform. H. Schellenberg, Winterthur, 1965. 315 s.

²⁵ Chombart de Lauwe J. Les paysans sovietiques. P. Ed. du Seuil, 1961. 137 p.

²⁶ Lewin M. Russian Peasants and Soviet Power: A study of Collectivization. London, 1968. 315 p.

²⁷ Borys J. The Sovietization of the Ukraine 1917 – 1923: Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination. Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980. 212 p.

²⁸ Shanin T. The awkward class: political sociology of peasantry in a developing society: Russia 1910 – 1925. Oxford: The Clarendon Press, 1972. 253 p.

²⁹ Mace James E. Communism and the dilemmas of national liberation: National communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. USA: Harvard University press; Harvard Ukrainian research institute; Ukrainian academy of arts and sciences in the U.S., 1983. 334 p.

³⁰ Кононенко К. С. Україна і Росія: соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917—1960. Мюнхен, 1965. 529 с.

³¹ Merl Stephan Der Agrarmarkt und die Neue Ökonomische Politik. Die Anfänge staatlicher Lenkung der Landwirtschaft in der Sowjetunion 1925 – 1928. München - Wien: R-Oldenburg Verlag, 1981. 530 S.

³² Schuler Helga. Jung Ökonomie und Politik in Sowjetrußland 1920—1924. Zum Prozes der Willensbildung in der KPR (b) in den ersten Jahren der Neuen Ökonomischen Politik. Marburg.: Verlag Arbeiterbewegung und Gesellschaftswissenschaft, 1978. 270 S.

³³ Kostiuk Hryhory. Stalinism rule in the Ukraine: study of the decade of mass terror (1929–39). New York : Frederick A. Praeger, 1960. 162 p.

³⁴ Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією: Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920-30-х роках / Ін-т для вивчення СССР; Досліди і матеріали. Сер. I (друковані вид.), Ч. 34 . Мюнхен: Ін-т для вивчення СССР, 1956. 143 с.

³⁵ Schapiro Leonard. The communist Party of the Soviet Union. N.Y.: Vintage books, 1964. XIV. 631 p.

³⁶ Соловей Д. Ф. Україна в системі советського колоніалізму / Ін-т для вивчення СССР; Досліди і матеріали. Сер. I (друковані вид.), ч. 54. Мюнхен: Ін-т для вивчення СССР, 1959. 208 с.

³⁷ Воробьев Ю.Ф. НЭП: дискуссионные проблемы // Новая экономическая политика: уроки хозяйственных реформ. М., 1989. С. 3-10.

³⁸ Кульчицкий С.В. Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УРСР // Український історичний журнал. 1989. № 8. С. 88-93.

Ф. Турченка про соціалістичний уклад життя селянства³⁹ і праця В. Селунської про соціальну структуру радянського суспільства⁴⁰. Проблеми взаємовідносин “соціалістичної промисловості і дрібного селянського господарства” в 1920-ті рр. розглядав дослідник Ю. Бокарев⁴¹. Різні сторони життя селян досліджували С. Кульчицький, С. Лях, В. Марочко, О. Ганжа, Ю. Шаповал, Л. Беренштейн⁴². Про стан сільських промислів в середині 1920-ті рр. писав С. Гребеніченко⁴³. Звертає на себе увагу змістовна монографія В. Калініченка “Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929)”, яка вийшла з друку у 1991 р.⁴⁴.

В період перебудови писали і зарубіжні вчені (в тому числі діаспорні історики українського походження): американський учений Н. Чировський, Ш. Фіцпатрік, Е. Карр, А. Ноув, Дж. Бофф⁴⁵. На думку українських емігрантів, радянська держава в період нової економічної політики поклала початок «безжалісної війни проти селян»⁴⁶.

Значно потужнішими виявилися зусилля у дослідженні даної проблеми в 1990-ті роки. Переглянув економічну політику більшовиків 20-х років ХХ століття і С. Кульчицький⁴⁷. С. Лях присвятив свої роботи проблемам найманої праці у селянських господарствах⁴⁸. Ю. Святець досліджував українське селянське господарство в роки нової економічної політики⁴⁹. Спробував проаналізувати процеси становлення і розвитку торгівлі в УСРР у 1920-ті роки В. Лантух⁵⁰. Організаційні форми кредитної кооперації, роль товарно-грошових відносин в сільськогосподарському виробництві, їх вплив на розвиток селянських господарств досліджував А. Морозов⁵¹. Монографічне дослідження індивідуального селянського

³⁹ Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. Киев; Одеса: Вища школа, 1987. 199 с.

⁴⁰ Селунская В.М. Социальная структура советского общества: История и современность. М., 1987. 93 с.

⁴¹ Бокарев Ю.П. Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е годы: источники, методы исслед., этапы взаимоотношений. М.: Наука, 1989. 310 с.

⁴² Кульчицький С.В. Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УРСР // Український історичний журнал. 1989. № 8. С. 88-93; Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. К.: Політвидав України, 1990. 143 с.; Ганжа О.І. Державне регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах непу // Укр. іст. журнал. К.: Наук. думка, 1990. Вип. 10, (№ 356). С. 103-110.; Беренштейн Л.Ю. Великий Жовтень і соціалістичні перетворення в сільському господарстві країни // Укр. іст. журнал. 1987. № 2. С. 64 – 76.; Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929): автореф. дис...д-ра іст. наук. К., 1995. 43 с.

⁴³ Гребениченко С. Ф. Мелкая промышленность в условиях НЭПа. (Задачи, источники и методы исследования.). М.: Изд-во АОН, 1990. 200 с.

⁴⁴ Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929). Х.: Основа, 1991. 129 с.

⁴⁵ Фіцпатрік Ш. Классы и проблемы классовой принадлежности в Советской России 20-х годов // Вопросы истории. 1990. № 8. С. 16 – 31.; Карр Э.Х. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917 – 1929: Пер. с англ. Л.А. Черняховской. М.: “Унтер-Версо”, 1990. 208 с.; Боффа Дж. История Советского Союза: В 2-х т. – Т. 1. От революции до второй мировой войны. – Ленин и Сталин. 1917– 1941. М.: Международные отношения, 1990. 629 с.; Nove A. An economic history of the USSR. London: Allen Lane-Penguin Press, 1969. 416 p.; Chirovsky Nicholas. 1919 – An introduction to Ukrainian history. Vol. III. Nineteen and twentieth century. Ukraine. New York: Philosophical library, 1986. 517 p.

⁴⁶ The foreign office and the famine: british documents on Ukraine and the great famine of 1932–1933. / ed. by Carynnyk Marco, Luciuk Lubomyr, Kordan Bohdan S. Ontario; New York : Limestone Press, 1988. Lviv, 493 p.

⁴⁷ Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). К.: Основи, 1996. 396 с.; Кульчицький С.В. Теоретичний аспект нової економічної політики // Сутність і особливості нової економічної політики і українському селі (1921 – 1928 рр.). Київ, 2000. С. 3-15.; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1929). К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. Т. 2. 336 с.; Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». К.: Наукова думка, 1991. 430 с.

⁴⁸ Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. К.: Вища школа, 1990. 125 с.

⁴⁹ Святець Ю. А. Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження): дис... д-ра іст. наук. Дніпропетровськ, 2008. 632 с.

⁵⁰ Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг.. Х.: Основа, 1992. 189 с.

⁵¹ Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу/А.Г.Морозов. Черкаси, 1993. 412 с.

господарства В. Калініченка⁵² дало поштовх відкриттю нових напрямків в вивченні української аграрної історії. Регіональні аспекти півдня України дослідив Ю. Котляр⁵³. О. Десятніков у своїй дисертації писав про еволюцію трудових відносин на селі⁵⁴. Розвиток селянського самоврядування досліджував В. Олійник⁵⁵, а О. Сушко⁵⁶ дослідив особливості становлення та функціонування приватного підприємництва. На увагу заслуговує дослідження кустарно-ремісничої промисловості Л. Нізової, яка використовує термін «дрібнотоварне виробництво» в своїх дослідженнях⁵⁷. Багато дисертацій присвячено вивченню різних аспектів кооперації. Це роботи В. Марочко⁵⁸, А. Рудь⁵⁹, Т. Оніпко⁶⁰. В. Олянич, в своїй монографії проаналізувала особливості сільськогосподарського виробництва в українському селі 1920-х років⁶¹. Процес становлення, діяльності та ліквідації у 20-ті роки ХХ ст. непманської буржуазії України вперше досліджується у монографії Ю. Волосника⁶².

Дослідники країн близького зарубіжжя також займаються сьогодні дослідженням різних аспектів нової економічної політики. Так в Росії ці питання досліджує «Центр крестьяноведения и аграрных реформ» (В. Данилов, Т. Шанин) і Московська вища школа соціальних і економічних наук.

Проаналізувавши історіографію з теми дослідження, можна зробити висновок, що дотепер відсутнє комплексне дослідження розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики, де всі процеси були б розглянуті в єдиному територіальному і хронологічному контексті.

У підрозділі 1.2. «Джерельна база» зазначено характеристику, класифікацію та аналіз джерельної бази дисертаційного дослідження. Сьогодні в джерелознавстві не існує усталеної класифікації джерел і це питання залишається дискусійним в історичній науці. За способом передачі інформації, джерела можуть бути класифіковані на писемні і речові. Писемні джерела являють собою комплекс різноманітних за походженням та змістом документів і матеріалів, які доречно

⁵² Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. Харків: Основа, 1997. 400 с.

⁵³ Котляр Ю. В. Селянство Півдня України в період нової економічної політики (1921-1929рр.): автореф. дис... д-ра іст. наук. Одеса, 2005. 34 с.

⁵⁴ Десятніков О.В. Еволюція трудових відносин на селі в добу непу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец. Черкаси, 2005. 20 с.

⁵⁵ Олійник В.М. Розвиток селянського самоврядування в 1921–1929 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец. Черкаси, 2005. 21 с.

⁵⁶ Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. К.: Преса України, 2003. 251 с.

⁵⁷ Нізова Л.В. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему (на прикладі втягнення кустаря і ремісника в промкооперацію УРСР). К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. 397 с.

⁵⁸ Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929): автореф. дис...д-ра іст. наук. К., 1995. 43 с.

⁵⁹ Рудь А. А. Розвиток кооперативної торгівлі на Харківщині в роки непу (1921-1929 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Х., 2011. 20 с.

⁶⁰ Оніпко Т. В. Господарська діяльність споживчої кооперації України в період нової економічної політики (1921-1928 рр.): дис. ... д-ра іст. наук. Полтава, 2011. 586 с.

⁶¹ Олянич В.В. Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921-1929 рр.): історичний аспект: монографія. Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. 302 с.

⁶² Волосник Ю. П. Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі у добу НЕПу (на матеріалах України). Харків: ИПП «Контраст», 2014. 470 с.

систематизувати за родово-видовим принципом (за цим принципом класифікують писемні джерела більшість науковців, які досліджують історію України).

Опрацьовано такі писемні джерела: промови та виступи партійних і державних діячів (В.І. Леніна, М.І. Бухаріна, О.І. Рикова, Е.І. Квірінга, Г.І. Петровського, Й.В. Сталіна, Л.Д. Троцького, В.Я. Чубаря); документи та матеріали партійних з'їздів, конференцій, пленумів ЦК ВКП(б); конституцію УСРР 1919; конституцію ССРР 1924 року; збірники узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України; щорічні звіти урядів СРСР та УСРР; постанови та циркуляри Української економічної ради; стенограми пленумів ЦК ВКП(б): квітневого 1928 р., липневого 1928 р., квітневого 1929 р., листопадового 1929 р.. Частина важливої інформації міститься в статистичних джерелах УСРР та Харківської губернії, пізніше округі. До роботи залучено видання ЦСУ УСРР «Статистика України»; матеріали «Статистичного бюлетеня»; збірник «УСРР в цифрах»; довідник «Торгівельна мапа України»; «Материалы по статистике Харьковской губернии»; «Статистичний бюлетень: Матеріали народного господарства Харківської округи»; «Харківщина в цифрах і фактах»; місцеві бюджети УСРР та окремих округів за різні роки; статистичні матеріали підсумків весняних та осінніх опитувань 1925 та 1926 р. та перепис населення 1926 р..

До найбільш важливої групи джерел даного дисертаційного дослідження, належать архівні документи та матеріали, більшість з яких вводяться нами до наукового обігу вперше і виявлені авторкою у фондах архівів України: Центральному державному архіві Вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Державному архіві Харківської області (далі – ДАХО), Державному архіві Сумської області (далі – ДАСО) .

Опрацьовані документи ЦДАВО України та ЦДАГО України стали основою для розкриття суті політики правлячої партії, допомагають зрозуміти суть і методи адміністративного тиску на селян, окрім того виявити механізм впровадження у життя низки законодавчо-нормативних актів, пов'язаних із встановленням тотального контролю за діяльністю селян. В ДАХО і ДАСО зосереджені основні фонди, де зберігаються документи, на основі яких розкривається діяльність і розвиток селянських промислів саме на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики – це: скарги від приватних власників на свавілля місцевих органів влади, про незаконну націоналізацію, відмови в денаціоналізації, невірне оподаткування, втручання в комерційну діяльність; дані про приватновласницьку і приватнокапіталістичну (орендну) промисловість на селі; відомості про кількість торговельних підприємств, ринкові ціни, бюджетні обстеження селянських господарств; іменні списки некооперованих кустарів і ремісників, які містять достовірну інформацію про вид діяльності, місце проживання, національний склад і в цілому динаміку особистих промислів і промислових підприємств за окремі роки тощо.

Великий і різноманітний матеріал про селянське господарство міститься в періодичній пресі 1920-х років, це: «Більшовик України», «Бюлетень Українського народного Кооперативного Банку», «Бюлетень Вукопспилки», «Большевик», «Вісті ВУЦВК», «Вісник кооперації», «Вісник пром-кредит кооперації»; «Вісник

промислової та промислово-кредитової кооперації України», «Вестник кустарной промышленности», «Вестник статистики», «Вестник промысловой кооперации», «Вестник финансов», «Известия Народного Комиссариата по продовольствию», «Известия Центросоюза», «Коммунист», «Комунист», «Кооперована громада», «Наша хата», «На аграрном фронте», «Рілля», «Промышленность и торговля Украины», «Право и Жизнь», «Правда», «Продовольчий бюлетень», «Плановое хозяйство», «Сільський Господар», «Союз потребителей», «Социалистическое хозяйство», «Торгово-промышленная газета», «Украинский экономист», «Экономическое обозрение», «Хозяйство Украины», «Хлебное и мукомольное дело СССР», «Финансовый вестник».

Речові пам'ятки, фотодокументи, експозиції історичних, краєзнавчих, етнографічних, художніх музеїв і різних виставок розташованих у Харківській та Сумській областях України теж використані при дослідженні. В цьому аспекті особливу цінність для дисертаційного дослідження мають фонди Харківського історичного музею (був створений у 1878 р. як губернський Музей кустарних промислів); Музею Харківського обласного центру народної творчості; Науково-дослідного інституту художніх промислів; Харківського художнього музею; Сумського, Охтирського, Чугуївського краєзнавчих музеїв; Ізюмського, Балаклійського, Красноградського, Кегичівського, Первомайського та Зачепилівського районних краєзнавчих музеїв, а ще кількох десятків невеликих шкільних і сільських музеїв; музеїв будинку культури та шкіл м. Мерефа, м. Південне, а також численних приватних колекцій. Серйозним доповненням джерельної бази слугують матеріали кількох історико-етнографічних експедицій, проведених на Харківщині. Тут під час опитування авторці вдалося знайти підтвердження й уточнення цілої низки фактів, виявлених раніше в архівних чи інших джерелах.

Таким чином, джерельну базу дисертаційного дослідження можна оцінити як різноманітну та достатню. А реалізація джерельного потенціалу дозволила прийти до узагальнюючих висновків і положень з визначених авторкою конкретно-історичних сюжетів.

У підрозділі 1.3. «Методологія та методи дослідження» зазначено, що використовуючи сукупність наукових підходів (цивілізаційний, класовий, системно-структурний, регіональний, мікроісторичний тощо) і методів (дедукція та індукція, аналіз та синтез, узагальнення, опис, пояснення, аналогія, формальна логіка), дисертантка отримала можливість дослідити розвиток селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) і виявити його типологічні риси в досліджуваній період.

У другому розділі – «Загальні показники й особливості розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині)» – розкрито основні фактори, що сприяли поширенню промислів в даному регіоні; відтворено особливості територіально-галузевої спеціалізації селянських промислів регіону у даний період; визначено питому вагу селянських промислів у забезпеченні населення продовольчими і промисловими товарами; розкрито загальноукраїнські та локальні особливості підприємницької діяльності селян; досліджено регулятивний вплив державної політики на розвиток селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині); проаналізовано державну політику щодо кооперації в роки непу та

її вплив на розвиток промислів.

У підрозділі 2.1. «Територіально-галузеve розміщення та питома вага селянських промислів» розкрито фактори, які впливали на розвиток селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики: селянське малоземелля, наявність вільного часу (сезонність в землеробстві) і вільних робочих рук, нестача товарів першої необхідності та надзвичайно високі ціни на промислові товари, наявність сировини, мережа транспортних шляхів, розвиток торгівлі, столичний статус регіону тощо.

Всесоюзний перепис населення 1926 року зафіксував таку кількість селян, що займалися промислами: в Ізюмській окрузі займалося 6566 осіб самодіяльного сільського населення, в Куп'янській окрузі – 8821 особа, в Сумській окрузі – 14240 селян, в Харківській – 30886.

Що стосується питання питомої ваги селянських промислів, то визначити її за торгівельним оборотом ринку – є справою проблематичною. Так як більшість базарів взагалі не вели статистики. Очевидним є той факт, що питома вага селянських промислів зросла в 1921 році за рахунок катастрофічного обвалу великої та середньої промисловості. Принагідно до цього хочеться зазначити, що політика радянської держави протягом нової економічної політики була направлена на знищення приватника. Очевидним наслідком цієї політики було зниження питомої ваги селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині), як і загалом в Україні вже при згортанні нової економічної політики. Питома вага продукції, яку виготовляли селяни на Харківщині у 1923-24 рр. становила 46,7%, у 1924-25 рр. – 31%, у 1925-26 рр. – 23,3%, у 1926-27 рр. – 19%, а наприкінці нової економічної політики всього 11,8%. Але на нашу думку ці підрахунки не точні. Так як селяни в той час приховували свої статки і заробітки, на нашу думку, питома вага була дещо більшою.

У підрозділі 2.2. «Державна політика, щодо селянських промислів» досліджено нормативні акти радянської держави, які були затверджені по класовому принципу.

Держава в перші роки нової економічної політики використовувала дрібного виробника задля забезпечення населення необхідними товарами. А загалом політика держави була спрямована на ліквідацію дрібного виробника. Для того, щоб блокувати дії приватників – держава підтримувала споживчу кооперацію. Наслідком такої політики стало те що, протягом 1924-1925 р. накреслилося зростання кількості селянських підприємств, які вступали до кооперації. Найбільше свою увагу влада концентрувала на борошномельній, маслоробній, олійній промисловостях. Хоча водночас держава намагалася опановувати і контролювати й інші галузі виробництва. Тиск на дрібного виробника посилювався з кожним роком нової економічної політики.

Третій розділ – «Основні галузі селянських промислів та їх географія на Харківщині (Слобожанщині)» присвячений вивченню основних галузей селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині). В ході дослідження селянські промисли було поділено на три основні галузі: промисли з обробки рослинної сировини, використання мінеральних речовин в промислах і промисли з переробки тваринної сировини.

У підрозділі 3.1. «Селянські промисли з обробки рослинної сировини»

розглянуто розвиток селянських промислів по обробці рослинної сировини в 1921-1928 рр. на Харківщині (Слобожанщині), який характеризувався численністю й різноманітністю. В основному промислами з обробки рослинної сировини займалися дві соціально-професійні групи: кустар-одинак та селянин, що працював з членами родини. Стосовно територіально-галузевого розподілу селянських промислів з обробки рослинної сировини, можна константувати, що деревообробні промисли були розкидані по всіх округах Харківщини (Слобожанщини). В Харківській окрузі розвивалися бондарний і колісно-возний промисли. Столярний промисел, виготовлення знарядь праці та лозоплетіння було розповсюджене в Сумській окрузі. В Ізюмській окрузі займалися бондарним, колісно-возним та столярним промислами. Куп'янська округа славилася лозоплетінням. Кількість селян, які займалися текстильними промислами в період непу на Харківщині (Слобожанщині) значно зменшилася. Деякі промисли, як наприклад вибивний, в період непу взагалі зникають. Канатно-мотузковий та фарбування ниток занепадає. А ось швачі, шаповали та вишивальниці в період непу на Харківщині (Слобожанщині) продовжували не лише існувати, а ще й конкурувати з фабрично-текстильною промисловістю.

У підрозділі 3.2. *«Використання мінеральних речовин в селянських промислах»* досліджено гончарний, цегельний, черепичний, ковальський і слюсарний (жестяний – у простонароді) промисли. З усіх галузей найбільш розповсюдженою була металообробна галузь. В ній приймали участь майстри різних спеціальностей: ковалі, слюсарі, ливарі, мідники, відерники, бляхарі, різники по металу та інші. З металообробної групи найбільш масовим був ковальський промисел. Впродовж 1921-1928 рр. на Слобожанщині продовжували існувати такі великі сконцентровані осередки сільського ковальства як, Олексіївка, Вільшани, Основа й Саржин Яр Харківського району; Глухове і Колодязна Куп'янського району; Хотомля і Старий Салтів Вовчанського району; Савинці, Піски та Барвенкове Ізюмського району. Окрім того, протягом непу до них додалося ще кілька центрів кустарного ковальства, в основному у Валківському, Сумському, Охтирському, та Харківському районах. Лише за період з 1919 по 1924 роки кількість сільських ковалів у Харківській губернії збільшилася з 1356 до 2597, або майже на 100 %. А за переписом 1926 року нараховується вже більше 4 тис. ковалів. А це свідчить про постійні темпи зростання кількості ковалів в роки непу. Завдяки знаряддям праці і різноманітним технологіям, якими користувалися українські ковалі в той час, ковальство в Україні залишалося майже єдиним джерелом виробництва високоякісних землеробських знарядь праці та побутових виробів. 70% металістів були селяни-одинці, з яких 30% вважали цей промисел головним заняттям. Для 63% металістів це був допоміжний заробіток. Найбільш розповсюдженим цей промисел був в Харківській і Сумській окрузі.

У підрозділі 3.3. *«Селянські промисли з переробки тваринної сировини»* досліджено найрізноманітніші промисли, що пов'язані з обробкою продуктів тваринництва: чинбарство, кушнірство, лимарство, чоботарство, ткацтво, коцарство, шаповальство тощо. Революція та громадянська війна негативно вплинули на рівень забезпечення худобою селянських господарств, а значить і на розвиток промислів з переробки тваринної сировини. Відродження тваринництва на Харківщині

(Слобожанщині) розпочалося з літа 1923 року. Розвитку цієї галузі сільських промислів сприяв відносно місткий ринок збуту виробів (потреби у взутті й одязі, як селянства, так і міського населення постійно зростали). У ході дослідження вдалося встановити, що для селянських промислів з переробки тваринної сировини на Харківщині (Слобожанщині) була характерна сезонність у занятті промислом, промисли відігравали роль допоміжного заняття до землеробства, в основному промислами займався кустар-одинак. Великі центри концентрації шкіряного промислу зустрічаються в усіх районах регіону. Але слід виокремити Харківську округу (46% від загальної кількості).

ВИСНОВКИ

На основі узагальненого осмислення наукових досягнень історіографії, виявленого, вивченого і залученого до наукового дослідження комплексу опублікованих і неопублікованих джерел (чималу кількість яких уперше було введено до наукового обігу) та використаного цілого спектру методологічних підходів ми висвітлили досліджувану тему та дійшли до таких висновків:

- розвиток селянських промислів залежав від багатьох факторів, як об'єктивних (природно-кліматичних умов, стан ґрунтів, врожайність), так і суб'єктивних (економічна політика держави по відношенню до сільського господарства та промислів). Загальними факторами розвитку селянського дрібнотоварного виробництва були: селянське малоземелля, наявність вільного часу (сезонність в землеробстві) і вільних робочих рук, нестача товарів першої необхідності та надзвичайно високі ціни на промислові товари, інше. Але, на наш погляд, головну роль грали регіональні особливості. На території Харківщини (Слобожанщини) такими факторами були: наявність сировини, мережа транспортних шляхів, розвиток торгівлі, столичний статус регіону, історичні особливості розвитку регіону;

- в радянській політиці, щодо селянських промислів, можна виокремити декілька періодів протягом 1921-1928 рр.: в перші роки нової економічної політики держава сприяла розвитку самостійної господарської діяльності селян, задля ліквідації дефіциту товарів першої необхідності, в умовах відновлення товарно-грошових відносин і переходу від товарообміну до торгівлі; пізніше держава почала обмежувати самостійну промислову діяльність дрібного виробника на селі шляхом стимулювання організації мережі кооперації (як наслідок витіснення приватника з галузі торгівлі) та адміністративних заходів; а в 1926–1928 рр. – спостерігається перехід влади від обмеження до ліквідації самостійної промислової діяльності приватника на селі: податковий тиск, посилення кооперації (держава вбачала в ній головну форму організації селян, що займалися промислами), адміністративно-командні методи управління господарством;

- в період нової економічної політики на Харківщині (Слобожанщині) селяни були зайняті такими видами промислів, як теслярство, столярство, бондарство, стельмаство, кошикарство, швацтво, шаповальство, гончарство, ковальство, гребінництво, плетіння, ложкарство, млинарство, слюсарство, лимарство, кушнірство, килимарство, чоботарство, виробництво будівельних матеріалів,

виготовлення знарядь праці, виготовлення музичних інструментів та струн, харчо-смакові промисли тощо;

- з другої половини 1920-х рр. окремі види промислів на Харківщині (Слобожанщині) починають занепадати, не витримуючи конкуренції з боку зростаючої великої промисловості: млинарство, стельмахство, швацтво, текстильні промисли, виробництво будівельних матеріалів, а деякі промисли поступово зникли: гутництво, килимарство, виготовлення струн;

- найбільшу щільність розміщення дрібнотоварного виробництва в сільській місцевості мала Харківська округа;

- в основному промислами займалися селяни-одиначки, члени сім'ї що допомагають у занятті, та ті що працюють з членами родин (разом 94%). Значить це був сімейний заробіток;

- промисли мали величезне соціальне значення як містка і функціональна господарська ніша, яка ефективно задіювала надлишок трудових ресурсів та часу. А існування приватного підприємництва, в умовах ліквідації самого інституту приватної власності, в свою чергу підкреслює значимість селянських промислів і їх питому вагу.

Зіставлення основних наукових результатів, отриманих у процесі проведення даного дисертаційного дослідження з очевидним характером сучасних соціально-економічних і політичних перетворень в Україні цілком дозволяє констатувати, що в Україні сьогодні доволі швидкими темпами складаються всі передумови, необхідні для відродження в найближчому майбутньому дрібного промислового підприємництва, як невід'ємного елемента ринкової економіки. Виходячи з нагальної потреби реформування сучасного сільського господарства необхідно більше приділити уваги з боку держави питанням організації сільськогосподарського виробництва, наданню селянству доступних кредитів, наближенню товаровиробника до ринку, регулюванню цін на продукцію виготовлену селянами і вирішенню життєво-необхідних соціальних проблем сільського населення.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати у фахових виданнях України:

1. Лапченко А.С. Аналіз участі сільського жіноцтва в промислах на Харківщині в роки непу // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. Вип. 47. С. 113-117. *(видання включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus)*.
2. Лапченко А.С. Використання мінеральних речовин в селянських промислах на Харківщині в роки непу // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ імені В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч.2. С. 109-113. *(видання включено до міжнародної наукометричної бази РІНЦ)*.
3. Лапченко А.С. Географічний розподіл селянських промислів УСРР в період непу (1921-1929рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. Вип.17. С. 139-148.

4. Лапченко А.С. Географія та динаміка розвитку промислів з переробки тваринної сировини в селах Харківщини в період НЕП // Сторінки історії: Збірник наукових праць. Вип. 41. Київ: НТУУ «КПІ», 2016. С. 107-116. *(видання включено до міжнародних наукометричних баз: PИHЦ; CiteFactor; DOAJ; EBSCO; Index Copernicus)*.
5. Лапченко А.С. Особливості державного регулювання селянських промислів на Харківщині протягом 1921–1929 рр. // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. пр.. Дніпро, 2016. № 1-2 (13-14). С. 220-229.
6. Лапченко А.С. Селянські промисли з обробки рослинної сировини на Харківщині в роки непу // Вісник Національно технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць. Серія «Актуальні проблеми історії України». Харків: НТУ «ХПІ». 2015. №38 (1147). С. 73-84.
7. Лапченко А.С. Селянські промисли з переробки тваринної сировини на Харківщині в роки НЕПу // Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили. 2015. Вип. 15. С. 69-77. *(видання включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus)*.
8. Лапченко А.С. Селянські промисли на Харківщині в 1920-х рр. // Вісник Черкаського університету імені Б. Хмельницького. Серія «Історичні науки» Черкаси, 2015. Вип. 9 (342). С. 117-121.
9. Лапченко А.С. Територіально-галузеве розміщення та питома вага промислів на Харківщині в сільській місцевості в роки непу // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник молодих вчених. Харків, 2015. Вип. 18. С. 90-98. *(видання включено до міжнародної наукометричної бази PИHЦ)*.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації у зарубіжних виданнях:

10. Lapchenko A. The contradiction of the term “handicraft industry” // Oxford Journal of Scientific Research, 2015, № 1(9) (January-June). P. 554-561.
11. Лапченко А.С. Кустарно-ремесленная деятельность селянства в УССР в период нэпа // Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории. №2 (23): сборник статей по материалам XXIII международной заочной научно-практической конференции. Москва, Изд. «Международный центр науки и образования», 2014. С. 21-26.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

12. Лапченко А.С. Географічний розподіл селянських промислів УСРР в період непу (1921-1928 рр.) // Міжнародна науково-практична конференція (м. Херсон, 17-18 жовтня). Херсон, 2014. С.52-57.
13. Лапченко А.С. Державний протекціонізм в кооперативному будівництві та регулювання дрібної промисловості в сільській місцевості Харківщини в роки непу // X міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита» (м. Дніпро, 27-28 жовтня 2016 року). Київ, 2016. С. 84-86.
14. Лапченко А.С. До питання про термін «кустарна промисловість» в історичній літературі // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї міжнародної

наукової конференції (м. Харків, 24 квітня 2015 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 20-21.

15.Лапченко А.С. Розвиток жіночого домашнього підприємництва в гендерному просторі українського села в роки непу (на прикладі Харківщини) // «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 25-26 вересня 2015 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 49-53.

16.Лапченко А.С. Розвиток селянських кустарних промислів УСРР у роки НЕПу (1921-1928 рр.) // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 67-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 25 квітня 2014 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. С. 187-189.

17.Лапченко А.С. Селянські промисли з обробки мінеральних речовин на Харківщині в роки непу // III Всеукраїнська науково-практична конференція (м. Суми, 17 квітня 2015). Суми, 2015. С. 17-19.

18.Лапченко А.С. Селянські промисли з переробки тваринної сировини на Харківщині в роки НЕПу // «Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадського суспільства в Україні»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 29-30 січня 2016 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2016. С. 67-69.

19.Лапченко А.С. Селянські промисли по обробці рослинної сировини на Харківщині в роки непу // III Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених (м. Дрогобич, 26-27 березня 2015 року). Дрогобич, 2015. С. 82-83.

20.Лапченко А.С. Територіально-галузеве розміщення та питома вага промислів на Харківщині в сільській місцевості в роки непу // «Актуальні тенденції розвитку суспільних наук в Україні»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 13-14 листопада 2015 року). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2015. С. 18-20.

21.Лапченко А.С. Що спільного і чим відрізняються поняття «ремесло» і «промисел»? // Міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 20-21 червня 2014 року). Одеса, 2014. С. 21-24.

АНОТАЦІЯ

Лапченко А.С. Селянські промисли на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики (1921-1928 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків, 2017.

Наукова новизна роботи полягає у створенні першого узагальнюючого дослідження з розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині). Спеціальне дослідження з даної теми проведене на підставі комплексного використання архівних, письмових та етнографічних джерел. В науковий обіг вводяться ряд не використаних раніше фахівцями архівних документів. Окрім того, наукову новизну роботи визначають мета, предмет та завдання дослідження. Згідно з ними встановлено та обґрунтовано конкретну залежність спеціалізації і

розміщення дрібного виробництва від природних ресурсів регіону. Також вперше досліджено динаміку кількісних та якісних змін у розвитку селянських промислів, охарактеризовано діяльність місцевих владних структур, показана спеціалізація селянських промислів, розкрито тісне співіснування промислу і землеробства в селянському господарстві. Показана еволюція організаційних форм селянських промислів і ефективність їх роботи, вивчені соціальні аспекти значимість селянських промислів.

Ключові слова: селянські промисли, нова економічна політика, Харківщина (Слобожанщина), дрібнотоварне виробництво, кооперація.

АННОТАЦИЯ

Лапченко А. С. Крестьянские промыслы на Харьковщине (Слобожанщине) в годы новой экономической политики (1921-1928 гг.). – Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 «История Украины» – Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, Харьков, 2017.

Научная новизна работы заключается в создании первого обобщающего исследования по развитию крестьянских промыслов на Харьковщине (Слобожанщине). Специальное исследование по данной теме проведено на основании комплексного использования архивных, письменных и этнографических источников. В научный оборот вводятся ряд неиспользованных ранее специалистами архивных документов. Кроме того, научная новизна работы определяется целью, предметом и задачами исследования. Согласно им установлено и обосновано конкретную зависимость специализации и размещения мелкого производства от природных ресурсов региона. Также впервые исследована динамика количественных и качественных изменений в развитии крестьянских промыслов, охарактеризована деятельность местных властных структур, показана специализация крестьянских промыслов, раскрыто тесное сосуществование промысла и земледелия в крестьянском хозяйстве. Показана эволюция организационных форм крестьянских промыслов и эффективность их работы, изучены социальные аспекты значимости крестьянских промыслов.

Ключевые слова: крестьянские промыслы, новая экономическая политика, Харьковщина (Слобожанщина), мелкотоварное производство, кооперація.

SUMMARY

A.S. Lapchenko. Peasant crafts on Kharkivschina (Slobozhanschina) during the New Economic Policy (1921-1928). – Qualifying academic work on the manuscript rights.

The thesis for the Candidate of Historical Sciences degree on speciality 07.00.01 "History of Ukraine" – Kharkiv National University of V.N. Karazin, Kharkiv, 2017.

As the historical path of humanity shows, the move forward, based on the continuity of traditional values, is particularly constructive potential. In this regard, the study of peasant crafts during the New Economic Policy acquires special importance nowadays.

According to the urgent needs of the present in the middle class formation, it is important to understand the dependence of the origin and development of small-scale production and trades on climatic, socioeconomic, ethnic conditions; to realize the relation of personal and public interests in this type of economic activity of the population; to determine which areas of influence and methods of impact were used by government and local authorities to small goods producers in rural areas.

The study showed why the Soviet government always understood great economic significance of crafts and demonstrated the use of this potential by the state. During the first third of the new economic policy peasant crafts on Kharkivschina (Slobozhanschina) reached the greatest development since government policy helped their development to solve the problems of essential commodities shortages. However, since 1924, government took the path on the destruction of private and after 1927 embarked on collectivization, which led to a reduction and sometimes to the decline of peasant industries on Kharkivschina (Slobozhanschina), and generally throughout Ukraine. That is why not by chance the thesis appeal of thousands of assembly documents which indicates the authorities controlled development of the industrial sector - is innovative.

Now, as the enterprises suffer losses due to the low profitability of primary production, it is important to find sources of additional funds. The issue of crafts development lays the foundation of agriculture diversification, which gives them the possibility to create their own additional sources of liquid assets. Additional income can be earned from craft activities, through which increases the possibility of expanded regeneration of agricultural production.

The main agricultural production has a distinct seasonal character. The employment rate of workers depended and depends on the production activity specifics of the state. Crafts should contribute to minimize the impact of seasonal factors on the use of agricultural labor resources throughout the calendar year.

Industrial activity promotes efficient use of not only human resources but also raw materials, deposits of which are there on the territory of numerous farms, clay, sand, gravel, limestone, wood. The products of the local raw materials processing can be used to meet the internal needs of the agricultural sector and also for earnings.

For example industrial activities during the New Economic Policy on Kharkivschina (Slobozhanschina) was developed the most in areas rich in forests, water resources, mineral deposits. This mainly resulted in territorial and sectoral distribution of peasant industries, as the availability of local raw material sources was one of the factors that contributed to the development of peasant crafts. Another example are wood crafts which were developed in Kharkiv and Sumy districts. In addition, demand on regional and nationwide markets and the level of socio-economic development contributed the development of peasant industries. The study showed that leather processing was most developed in Kharkiv district, also as in Kharkiv district there was the greatest number of small commercial establishments. In addition farmers were led to craft work by land shortage the resulting in labor surplus; constant lack and need of money; the high price of the most essential goods.

Besides that crafts contributes and contribute to the creation of new jobs for the workforce in rural areas, which is a favorable factor for reducing of unemployment in the country.

The development of crafts has cultural and historical aspects. Ukrainian folk art is

deeply traditional, and one of the main objectives of crafts is the conservation of cultural heritage. This is reflected in the preservation and transmission of national crafts to the next generation: woodcarving, twigs and bark weaving, national embroidery, etc.

Scientific novelty of the thesis is the creation of the first synthesis research on peasant industries on Kharkivschina (Slobozhanschina). Special synthesis research on the subject is performed on the basis of complex use of archival, written and ethnographic sources. A number of previously unused by specialists archival documents are put into the scientific circulation. In addition, scientific novelty is defined by purpose, object and task of research. According to them it is defined and grounded a specific dependence of specialization and location of small-scale production on the natural resources of the region. Also the dynamics of quantitative and qualitative changes in the development of peasant handicrafts it were researched for the first time, the activities of local authorities were described, peasant craft specialization was shown, the close coexistence of fisheries and agriculture in the peasant economy was disclosed. Evolution of organizational forms of peasant crafts and effectiveness of their work were shown, and the importance of the social aspects of peasant crafts was studied.

So the author developed scientific statements personally, and their novelty is that this thesis is one of the first attempt of a comprehensive study of the peasant industries history on Kharkivschina during the New Economic Policy. The author first comprehensively studied the development of a home business and related socio-economic processes as a matter of special historical research. The reliability of scientific statements and conclusions presented in the thesis is provided by using sufficiently wide range of sources and literature on the chosen topic.

Keywords: peasant crafts, new economic policy, Kharkivschina (Slobozhanschina), small-scale production, cooperation.

ЛАПЧЕНКО Анастасія Сергіївна

**СЕЛЯНСЬКІ ПРОМИСЛИ НА ХАРКІВщині (СЛОБОЖАНщині)
В РОКИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921-1928рр.).**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Відповідальний за випуск: доктор історичних наук, професор

Калініченко Володимир Вікторович

Підписано до друку 27.11.2017. Формат 60×84 1/16.

Папір офсетний. Друк. цифровий.

Ум. друк. арк. 0,9. Наклад 100 примірників. Зам. №1512.

Надруковано у друкарні ФОП Тарасенко В. П.
Свідоцтво № 24800170000043751 від 21.02.2002 р.
61124, м. Харків, вул. Зернова, 6/267.
Тел./факс: (0572) 52-82-11, (097) 273-11-77